

«Türk(men)ler gylyjyň zory bilen musulman boldy» ýalany we taryhy hakykatlar

Category: Kitapcy, Nukdaýnazar, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 25 января, 2025

"Türk(men)ler gylyjyň zory bilen musulman boldy" ýalany we taryhy hakykatlar «TÜRK(MEN)LER GYLYJYŇ ZORY BILEN MUSULMAN BOLDY» ÝALANY WE TARYHY HAKYKATLAR

Türkleriň yslama geçişi hem-ä türk taryhy, hemem dünýä taryhy taýdan alanda uly öwrülişik sepgididir. Çünki müňlerçe ýyllap Göktaňra ynanan türkleriň yslama girmegi türkleriň medeniýetini, ýaşaýyş-durmuş formasyny özgertmek bilen bir hatarda türkleriň syýasatyna we basybalyjylykly syýasatyna täsir edip, dünýä taryhynyň has başgaça ýazylmagyna sebäp boldy.

Eger türkler yslama geçmedik bolsa, häzir düýpgöter başga geografiýada, örän tapawutly medeniýetde we ýaşaýyş-durmuş formasynynda ýaşap bilerdik.

Şonuň üçinem yslamy kabul etmegimiz uzak ýyllaryň dowamynda birnäçe platformada çekişmelere sebäp bolupdyr. Bir pikire görä türkler gylyjyň zory bilen musulman bolanmyş. Başga bir pikire görä bolsa, türkler musulman bolandan soň belent mertebelere ýetipdir.

Her iki pikirem ideologik nukdaýnazardan ýöredilen, taryhy hakykatdan üzňe, esassyz pikirlerdir. Türkler ne gylyjy zory bilen musulman boldy, ne-de yslam bilen belent mertebelere

ýetdi.

Türkler taryhyň dürli döwründe haýsy dine ynananda-da, beýik millet bolup ýaşady. Nemes ykdysatçysy Fris Neýmarkyň aýdyşy ýaly, «türkleri taryhdan çykarsañ, taryhdan nam-nyşan galmaz». Türkleriň gylyç zory bilen yslama geçendigini aýdýanlaryň pikirlerine tutaryk hökmünde öňe sürýän taryhy wakalary Horasan dikmesi Kuteýbe ibn Müslimiň türk şäherlerini basyp alandan soňky amala aşyran agressiýasydyr.

Gürrüňimiziň detallaryna girmazden öň bir zada ünsüňizi çekmek isleýärin. Halklaryň dinini üýtgetmegi bir günde ýa bir ýylda bolup geçmeýär. Munuň özi onlarça ýyllara çekýän prosesdir.

Aýratynam türkler ýaly münlerçe ýyl çarwa durmuşynda ýaşap, jahana ýaýylan milletiň dinini üýtgetmegini haýsydyr bir dikmäniň kiçijik geografiýadaky basybalyjylykly hereketlerine baglanyşdyrmak jahyllykdyr. Taryhdan doly bihabarlykdyr. Aň bulaşdyryjy düşündirişdir.

Çünki Kuteýbe Horasan dikmesikä türki taýpalaryň aglabasynyň yslamdan habary ýokdy. Mysal üçin, gyrgyzlar, gypjaklar, kimekler, tatarlar, uýgurlar, oguzlar Kuteýbäniň Horasan dikmeligini eden döwründe yslam bilen ýakyndan-daşdan tanyşlygy ýokdy.

Türkleriň aglaba köpçüliginiň musulmançylyk bilen tanyşlygy abbasylar döwründe bolup geçdi. Emewiler döwri garşylyklaýyn ýeňişleriň we ýeňlişleriň bolan çaknyşyklardan doly döwürdir.

• **Türkleriň musulman araplar bilen tanyşlygy**

Türkleriň yslam bilen ilkinji tanyşlygy Hezreti Omaryň (r.a) halyflygy döwründe boldy. 636-njy ýylda Kadisiýe, 637-nji ýylda Jelula, 642-nji ýylda yslam taryhyna «Feth-ül fütuh», ýagny, «Fetihleriň döwri» («Basybalyjylykly döwür») diýilýän Nihawend söweşinden soň sasany hökümdary Ýezdigerdiň ýeňilmegi bilen musulman araplar Eýrany eýelediler we Horasanyň Toharystan etrabynda ýaşaýan türklere goňşy boldular.

Araplaryň basybalyjylykly ýörişleri yzly-yzyna amala aşyrylan döwri türkler kyn we çylşyrymly döwri başdan geçirýärdiler. Göktürk kagany Ilig Kagan Hytaýa ýeňlip, döwletiniň bölünmegine sebäp boldy. Bu söweşden soň göktürkleriň gündogardaky ýerleri Hytaýyň golastyna girdi. Günbatardaky Göktürk häkimiýeti bolsa, 658-nji ýylda taryh sahnasyndan doly çekildi.

Araplar türkleriň gowşan döwründe yzly-yzyna ýörişler geçirip, Eýranyň çäklerinde öňe süýşdüler. Şol wagtky türkler bilen araplaryň arasyndaky söweşlere baha berende, hut şu ýagdaýy-da gözden salmazlyk gerek.

Kuteýbäniň Horasan dikmeligine getirilmeginden öňem türkler bilen araplaryň arasynda söweşler bolup geçipdir. Ol söweşlerden käbirleri şulardyr:

– Basranyň häkimi Abdylly ibn Amiriň 663-nji ýylda ugratmagynda Abdylly ibn Semune Sistana ýöriş etdi we Käbil, Balh, Büsr şäherlerini eýeledi, emma türkleri garşy söweşde ýeňlişe uçransoň, ýerine bellenen Mühelleb Ebu Sufra türkleri ýeňip, sebiti basyp aldy.

– Horasan dikmesi Ziyad El Harisi ilki Balh şäherinde çykan gozgalaňy basyp ýatyrandan soň Kuhystana eden ýörişinde eftalit türkleriniň (abdallar, abdal türkmenleri -t.b.) hökümdary Nizek Tarhany ýeňip, Horezme çenli süýşdi.

– Başga bir Horasan dikmesi Ubeýdullah ibn Ziyad Buhara eden ýörişinde buhara melikesi Kabaç hatyny ýeňlişe uçradyp, ýyllyk 1 million dirhem salgyda baglady. Yzyndan Nesef, Ramisen, Saganiýan, Beýkent şäherlerini eýeledi.

Abdylmälük ibn Merwan döwründe Musa ibn Abdylly eftalitleri derbi-dagyn edip, Termezi eýeledi.

Gysgaça aýdanda, Kuteýbe döwrüne gelyänçä araplar bilen türkleriň arasynda elli ýyla golaý dowam eden söweşler bar we bu söweşlerde galapyn ýeňiş gazanan tarap araplardyr. Emma Gutlug kaganyň tagallasy bilen gurlan ikinji Göktürk döwletiniň kem-kemden güýçlenmegi we aýratynam Kapgan kagandyr Bilge kaganyň döwründe türkleriň owalkysy ýaly kuwwatly güýje öwrülmegi VIII asyrdaky arap-türk söweşlerine deňagramlylygy getiripdir.

• **Jedelli Kuteýbe ibn Muslim döwri we şondan soňky döwür**

Şu günki gün «türkler gylyç zory bilen musulman boldy» gipotezasyna tutaryk bolýanam Horasan dikmesi Kuteýbe ibn Müslimiň häkimlik eden döwründe türk şäherlerine eden basybalyjylykly ýörişleridir.

Kuteýbe ibn Müslim 705-nji ýylda emewi halyfy Ýezit tarapyndan Horasana häkim bellendi.

Kuteýbäniň Horasan dikmesi bolup oturan döwründe türk begleriniň arasynda agzalalyk höküm sürýärdi. Türkleriň arasyndaky agzalalykdan peýdalanmak isläm Kuteýbe gysga wagtyň içinde Beýkent, Buhara, Samarkant, Fergana, Şaş (Daşkent) şäherlerini basyp alyp, sebitde agalygyny ýola goýdy.

Kuteýbe Daşkende gelýänçä düýpli garşylyga uçramady. Meselem, Balh şäherine girende Nizek Tarhan uruşmazdan Kuteýbäniň goşunyna şäheri tabşyryp, Kuteýbe bilen bile Beýkendiň üstüne gaýtdy.

Kuteýbe Beýkendi az salymda basyp alyp, şäherden gaýtdy. Emma Beýkentden gaýdansoň şäherde gozgalaň çykdy, munuň üçij ol yzyna gaýdyp şäherde ganly harby operasiýa geçirdi we şäheri talady.

Kuteýbäniň basyp almakda iň kösençlik çeken şäheri Buharady. Çünki türk begleri gijem bolsa, agyzlaryny birikdirdiler we türgeşler, Tarhun, Buharanyň hökümdary Werdan Hüdatyň birleşen güýçleri Kuteýbäni yza çekilmäge mejbur etdiler, emma kân wagt geçmänkä özüni dürsäp ýetişen Kuteýbe birleşen türk güýçlerini derbi-dagyn edip, Buharany basyp aldy.

Kuteýbäniň Buharanyň basylyp alynmagyndan soňky maksady Mawerannahry tutuşlygyna, yzyndanam Hytaýy basyp almakdy. Ol Buharadan soň Samarkandy-da gysga wagtyň içinde basyp alyp, sebitdäki häkimiýetini berkitdi.

• Indi bolsa köp jedeli edilen «türkleriň gylyç zory bilen musulman bolandygy» temasyň üstünde durup geçeliň

Kuteýbe harby taýdan ýokary taýýarlykly serkerdedigine garamazdan, yslamy ýaýmak babatda juda ýaramaz serkerdedi. Kuteýbäniň gandöküşikli we talaňçylykly harby hereketleri zerarly musulman bolmak beýlede dursun, gaýtam türkleriň yslama girmegini yüz ýyl gijikdirdi.

Çünki Kuteýbäniň türkleri zor bilen musulman etmäge dyrjaşmagy türkleriň yslamdan sowaşmagyna getiripdir. Mysal üçin, Buharanyň halky üstündäki basyş aýrylan badyna öňki dinlerine

dolanyp, nägileliklerini görkezipdirler. En-Narşahiniň «Târîh-i Buhârâ» («Buharanyň taryhy») atly eserinde buharalylaryň tutumy şeýle gürrüň berilýär:

«Buhara halky her gezeginde musulman bolýar, araplar gaýdýaram welin, ýañadan öz dinlerine dolanyp barýardylar. Kuteýbe üç gezek olary musulman dinine saldy, emma her gezeginde olar dinden çykyp kapyr boldular. («Târîh-i Buhârâ», s. 74-75)

Kuteýbäniň türklere garşy amala aşyran gandöküşikli syýasaty arap taryhçylarynyň eserlerinde giňişleýin beýan edilipdir. Şol döwrüň bir şahyry Kuteýbäniň döwrüni şeýle suratlandyrypdyr:

«Araplar Türküstany şeýle bir ýakyp, ýykyp-ýumurdylar welin, ol ýerlerde ýanyp kül bolan ojaklardan, birnäçe ýaraly adamdan we weýran bolan jaýlaryň harabalyklaryndan başga sudur galmady. (Zekeriýa Kitapçy «Orta Aziýada yslamyýetiň ýaýylyşy we türkler», 1944 s. 308).

Başga bir arap şahyry-da Kuteýbäniň türklere garşy ýöreden syýasatyny şu jümle bilen görkezipdir:

«Kuteýbe ömürboýy türkleri gylyçdan geçirdi ýördi. Bize iň köp olja getirenem, paýlaýanam soldy.»

(Zekeriýa Kitapçy «Orta Aziýada yslamyýetiň ýaýylyşy we türkler», 1944 s. 171).

Kuteýbäniň ganly syýasaty diňe türklere garşy-da däldi. Ol musulman halka-da, adatça musulman dällerden alynýan jizýe salgydyny alyp edibilen zulmuny etdi.

Aslynda, emewileriň ýöredýän esasy syýasaty-da yslamy ýaýmak däldi. Çünki emewileriň syýasatynyň özenini arap milletçiligi düzýärdi. Olaryň maksady arap imperiýasyny gurmakdy. Şonuň üçinem arap dälleri hakyky musulman hasap etmän, **mewali** diýip atlandyryýardylar, şol sanda musulman däl halklardan alynýan jizýe salgydy öz peýdalaryna bolansoň, türkleriň musulman bolmazlygy bähbitlidi.

Kuteýbäniň okgunly basybalyjylykly ýörişleri uzaga çekmedi.

Türgeş kagany Sulu kagan sebitdäki türk begleri bilen güýç birikdirip Seýhun derýasyndan geçdi we araplary yzly-yzyna derbi-dagyn edip, Mawerannahryň agramly bölegini ele geçirdi. Sulu kaganyň harby üstünliklerinden soň emewi halyfy Hişam ibn Abdylmälik Sulu kagany yslama çagyrdy, emma Sulu kagan emewi halyfyňyň teklibini yslamyň özlerine peýda getirmejegini turalga görkezip, ret etdi.

Yslam geografiýaçysy Ýakut el-Hamawi Sulu kaganyň yslamy nämüçin ret edendigini şeýle beýan edipdir:

«Esgerleriň içinde ne hekim, ne ädikçi, ne-de tikiçi bar. Olaryň hemmesi esger, eger bular musulmanlygy kabul etse we yslamyň şertlerini ýerine ýetirse, nädip güzeranyňy dolasynlar. (Hakky Dursun Ýyldyz – «Türkleriň musulmanlygy», s. 493)

Türki taýpalaryň türgişleriň önbaşçylygynda araplara garşy ýeňişleri Horasan dikmesi Jüneýit ibn Abdurahman döwründe-de dowam edipdir. Sulu kagan 730-njy ýylda Samarkandy gabapdyr, taryha Geçit söweşi diýip geçen söweşde araplar uly ýitgi çekipdir we olar şäheri goşmaça gelen güýçleriň hasabyna zordan elinde saklap bilipdir.

Araplaryň belli taryhçylaryndan Ebu Osman Amr ibn Jahiz Horasan dikmesi Jüneýit ibn Abdurahmanyň türklerden eden howatyryny şeýle gürrüň berýär:

«Bir gezek Horasan dikmesi Jüneýit ibn Abdurahman türk hökümdary Hakan bilen ýüzbe-ýüz boldy. Hakanyň haýbatly sypaty we güýji Jüneýidi gorkuzyp, şeýle bir eýmendirdi welin, türkleriň goşuny onuň gözüne has köp ýaly bolup göründi, bu ýagdaý onda iňňän ýaramaz täsir galdyrdy».

(Ebu Osman Amr ibn Jahiz «Fezâilül-Etrâk: Halyf goşunyňyň menkibeleri we türkleriň fazylatlary», s. 86)

• «Türkler gylyç zory bilen musulman boldy» pikiri hakykata nägadar dogry gelýär?

Netijede VII-VIII asyrlaryň türkleri bilen araplaryňyň

arasyndaky gatnaşyga umumy göz bilen seredende, şol döwür türkler bilen araplaryň arasy gapma-garşylykly söweş ýagdaýynda geçipdir. Bu uruş döwründe iki tarapam biri-birine garşy ymykly ýeňiş gazanyp bilmändir. Gazanylan ýeňişler az wagtlyk bolupdyr, şäherler gysga wagtyň içinde araplar bilen türkleriň arasynda elden-ele geçip durupdyr.

Şonuň üçinem türkleriň gylyç zory bilen musulman bolandygyny öňe sürmek reallykdan doly daşdyr. Çünki emewileriň türklere garşy ýowuz syýasaty doly ters täsir döredipdir. Buhara halkynyň özünü alyp barşy muňa iň anyk mysal bolup durýar. Buharadan başga-da Kawkazda hazar türkleriniň beren garşylygy-da bu galp teoriýany püçege çykarýar.

Araplar hazar türklerini söweşde ýeňenem bolsalar, olary musulman dinine salmak başartmandyr. Häzir hazar türkleri jöhit dinine uýýar.

Türkleriň yslama girmegi Talas söweşinden soň ýygylaşypdyr we abbasylaryň döwründe köpçülikleýin ýagdaýda yslama giripdirler.

Baryş ATAGÜN.

26.12.2020 ý. Taryhy makalalar